

ծայրը. ան սընակոթով սկսաւ դոփել զազաթս, որոտը սաղաւարտին՝ սարերն հըն-չեցուցին լերինաթինդ, կարծես բլուր մը մեծ՝ ընկաւ զլիսի վրայ ուժգնօրէն:

Ապառաժ մը կ'առնեմ, և մոլեգոյն աւնոր զլիսին կը նետեմ, քիչ կը մնար որ տապալէր, մըրկի պէս քարերու կարկուտ վրան կը տեղայի. ան տեսնելով որ չեն հատնիր ձեռքիս քարերն տեղատարափ. երիվարին վրայ հեծած, սարերու կողմը պաշաւ, ես ետեքն ինկայ ձիովս, առապարներ, թուփերն կտրեցին, բայց կարելի չէր հասնիլ անոր վազքին օդապարիկ: Յանկարծակի անեկոյթ եղաւ աչքէն աւնոր պատկերը՝ փապարէ մը սկսաւ ելլել հուր, բոց, շաչին, ճարճատին, փայլատակում, կայծակներ. հասկցայ որ այն տեղն էր ամպարշտին որջ և կաղաղ. Աստուծոյ ապաւինած՝ հոն մտայ, գտայ քաւայր մը լայնատարր զմբեթարդ՝ բարձրաձողուն, խարուկին ճաճանչներէն դեժոխատիպ լուսաւորուած: Զիովս ներս վազեցաւ, պինդ բանի մը զարնեցայ. կարծես դոխքին հագագէն էր որ կը ճչէր գոյժ մը ուժգին. այն կառանչին՝ ձայն տուին սանդարամետք և անդունդ, դժբաղեցան քարայրները, փապարներն և երկրիս փորը. ձիս կ'իյնայ կը տապալի, հոն կը տեսնեմ վերագն ինկած թաւալզոր, ձիս թուպած էր անոր լանջը, հրէշն այրին մէջ կը խարխափէր. ես դարձեալ քաւայրի կամարներէն ապառաժ մը փրցընելով, անոր վրայ նետեցի, ան տապալեցաւ հառաչներով, վերջապէս հարուածնելով և կը կործանի շան սատակ:

Երբ ժանտին գոռումները կը զազլին, կը լսեմ քարայրին միւս կողմէն ողորմ ճիչեր և հառաչանք, դարձայ նայեցայ, տեսայ կոյս մը մերկանդամ, կուճէ արծանի նման ողորկ մարմին փղոսկրեայ, մեղուակն աշուրներով կողկողագին կը պաղատէր. Վեհագն ինձի ողորմէ. որբերէն եմ Գուրգենեան, հացուտ պուրակին աղբիւրէն կուժս լեցընելուս, վերագը զիս հափափեց, զթաց երկինք, անարատ միացի, ազատէ զիս աղախին, քեզ կ'ըլլամ

միշտ: Էս այն կոյսն ազատեցի և յանձնեցի ծնողաց, սակայն այն մնալով օրինապահ իր ուխտին, ինձի եկաւ և ուզեց անձնանուէր մնալ միշտ:

Հ. Ս. ԵՐԵՄԵԱՆ

Շարունակելի

ՅՈՒՇԱԳԻՐՔ ՌՈՒՍԱՄԻ

ՄԱՄԼԱՌԻՔ ՄԵՌԻՆ ՆԱԲՈՒԼՈՒՄԻ

Ասիկայ տխուրուն է գեղեցիկ հաստորի մը ուր ամփոփուած են Ռուստամի յիշատակները: Մեծին Նապոլեոնի քանակին մէջ քիչ չէին Հայերը, որոնցմէ ոմանք ետեւ իսկ մը տեղումներուն արժանացան զերագունց դիւցազին և իր պիտիւններուն: Ասոնցմէ աւելեւ առեւի սնունդին եղաւ Ռուստամ, որուն յիշատակներն ալ արժանի դատուեցան հրատարակութեամբ: Ազգին իր այս մէկ զաւակը ծանօթացուցած միջոցիս, նպատակիս է միանգամայն ցոյցնել այն մասը՝ զոր Հայերը ունեցեր են աշխարհադպրոց դիւցազին խորհուրդներուն ու զգացումներուն մէջ: Յուշագիրքը կը պարտանակէ այլ և այլ գրութիւնք. մենք պիտի տանք միայն առաջին գրութիւնը թարգմանութիւնը, ցոյցնելու համար թէ ինչ պարագաներուն մէջ այս Հայերը հասած են մտնելու բռնապարտի ծառայութեան մէջ: Միաներուն՝ կարեւոր կետեղուն միայն հաւաստութիւն մը պիտի լինէր. յետոյ պիտի ղեկեր ամբողջական ցանկը Նապոլեոնի քանակին մէջ եղած Հայերուն:

ԻՄԲ.

1. Բնագիր օրինակին մէջ՝ այս Յուշագիրքն (Souvenir) վերնագրին է Առանձնական կեանք Ռ. Ռ. Բ., միեւն ցամաք 1814 (La vie privée de sieur R. R., jusqu'à 1814): Զեւագիրն մեծաւ մասամբ ինքնագիր է:

Ա.

իմ գերդաստանս. — Հայրս կը թողու զմեզ. ես կը մնամ հօրս եւ քորորուս հետ միասին. — Պատերազմ Հայաստանի եւ Պարսկաստանի մէջ, — Կ'ապաստանիմք ամբողջ մը: — Գըլ-խերնէս անցած վտանգներն. — Մահ Բէզգաւ տէ քորոյս: — Կ'երթանք հայրերնիս գտնելու: — Զամբորդութեան միջոց իմիներէս բաժնուիլս, եօթն անգամ կը վաճառուիմ իբրեւ գերի. — Վաճառական մը իրեն հետ կը տանի զիս Կ. Պոլիս ու կը վաճառէ Սալա-Պէյի. — Գաւ հիրէ հասնիլս. — Սալա-Պէյ կը խառնէ զիս իւր Մամուլքներուն մէջ. — Կը մեկնիմք դէպ ի Մեթէ. — Ի դարձին պաշարունակ կը գտնանեմք Եգիպտոսը Գաղղիացիներէն. — Կը հասնինք ի Սէն-ժան տ'Աթըր, ուր Սալա-Պէյ կը սպաննուի ձէզզար փաշայէն. — Գահիրէ վե՛րադարձս: — Պոնափարտ սպարապետն հաւանութիւն կու տայ Շէյխ-Էլ-Պէթրին զիս իւր ծառայութեան մէջ առնելու. — Շէյխին ապարանքն. — Կ'ուզեմ ամուսնանալ իւր աղջկան հետ: — Պոնափարտ ի Սէն-ժան տ'Աթըր. — Ալուքիւր. Սոսկալի տեսարաններ Մամուլքի մէջ: — Շէյխ-Էլ-Պէթրին անժուժ կալութիւնը. — Եւգենիոս իշխանին կամպաւնեան գինին. — Կը մտնեմ Պոնափարտ սպարապետի ծառայութեան մէջ:

Ծնած է Նա ի Տփլիս, մայրաքաղաք Վրաստանի, որդի վաճառական պարոն Ռուստամ Թովհաննու, ծնած ի..... (այսպէս)

Երկու տարի վերջը իւր առեւտրական գործը փոխադրած է յԱլեքսիան¹, ամուր քաղաք մի Հայաստանի, ծննդավայր իւր հօրը:

Տասնամեկ տարի վերջը՝ ջրջապայած է

իւր հօրը կալուածներէն մէկուն մէջ իւր բազմաթիւ ընկերներով, որոնց վրայ յարձակած են թաթարներն իրենց հետ տանելու համար զանոնք իրենց երկիրը և ապահովապէս վաճառելու: Իւր ընկերներէն շատերը ձերբակալուած են այս առաջակներէն, և ինքն ազատած է անոնց ձեռքէն: Նոյն օրը, Ռուստամ վեց ժամ կորսուած է անտառներու մէջ և չէ կրցած գտնել ճամբան, որպէս զի երթայ փնտռէ իւր մայրը², զոր կը սիրէր խանդաղատանօք:

Նոյն միջոցին, անտառներու մէջ կը հանդիպի փայտահարի մը՝ ու կ'ուզէ սիրով տանիլ զինքը իւր մօրը քով, որ սաստիկ մտատանջութեան մէջ էր, և փայտահարն կ'արժանանայ լաւ վարձատրութեան մը իւր մօրը կողմէն:

Պարոն Ռուստամ Թովհանու գերդաստանն կը բաղկանայ երկու աղջիկ և չորս մանչերէ. Ռուստամ վերջին մանչն էր, Հայրը՝ իւր առեւտրական գործին համար, ճամբորդութիւն մ'ըրած է իւր երկու որդւոց հետ ի Գանձակ, Նահանգ Մէլիք — Մաճուլէի³, Քանի մ'ամիս վերջ Պարսից Շահն պատերազմ հրատարակեց իպրահիմ-թանին դէմ, որ կուսակալ էր Հայաստանի գաւառին⁴:

Ահաւասիկ այս պատմաւոր կորսնցուց Ռուստամ իւր բովանդակ գերդաստանը:

Անկէ վերջը, հայրս՝ իւր գործոցը շահուն համար կ'ուզէր հեռանալ Գանձակէն, և իրեն հետ միասին տանիլ Նանու երկու եղբայրներս Աւազը ու Սէյրանը և զիս, բայց ես չափազանց կապուած ըլլալով մօրս հետ՝ չէի ուզեր անոր բովէն հեռանալ:

1. Aperkan.
2. Բօրը անունն էր Բուաչի-Վարի (Boudchi-Vari), Տփլիսեցի (Դմօք. ձեռագր.)

Ինչպէս այս՝ նոյնպէս ձեռագրի հետագայ ծանօթութիւնը դրուած են Ռուստամին տարբեր՝ ուրիշ ձեռքէ մը:

3. Malek-Majeloun կուսակալ Գանձակի, ամբողջ Պարսկաստանի իշխանութեան ներքեւ (Դմօք. ձեռագր.)

Այս Գանձակ քաղաքս, որ կը կոչուի Նանու Գանձակ

կամ Եղիսաբէթուպոլիս՝ հիմայ Ռուսաց ձեռքն է, 170 հազարամետր հեռու Տփլիսի հարաւ — արեւելեան կողմէն:

4. Ամբոց Շուշիի մէջ, մայրաքաղաք Գարսպաղի գաւառին (Դմօք. ձեռագր.)

Շուշի կամ Շուշա՝ որ մասն կը կազմէ Եղիսաբէթուպոլիս կուսակալութեան, կառուցուած է Կուր գետի ստաբահարթի մը վրայ:

Քանի մը օր վերջը, հայրս կառք մը գնեց իւր ճամբորդութեան համար, և նոյն օրը, մինչդեռ սեղանի վրայ էինք հարցուց մեզի, թէ զո՞հ ենք մեր ընելիք ճամբորդութեան մասին. եղբայրներս այժմ պառասխանեցին, իսկ ես՝ ոչ: Ասոր վրայ՝ հայրս շատ պրպակեց, թէ ի՞նչու ես ալ չեմ ուզեր իրեն ընկերանալ. ես ալ պառասխանեցի իրեն, թէ «Երբ ես զեռ պըզտիկ էի, մայրիկս ամէն հոգ ու խնամք տարաւ վրաս, և զիս միշտ երջանիկ ըրաւ, հիմայ որ մեծնալու վրայ եմ, կը փափաքիմ իրեն քովը դառնալ՝, ու զինքը միւրթարել և երջանիկ ընել՝ եթէ կարեւնամ:

Հայրս շատ տգգոհ մնաց զինքը թողուլ ուզելուս վրայ, բայց չի կրնալով վրաս իշխանութիւն բանեցնել և զիս հետը տանիլ, ստիպուեցաւ մեկնիլ երկու եղբայրներու հետ, և զիս բոլորովին միայնակ թողուց Գանձակ քաղաքը, անինչ և անտերունչ:

Գանձակ շատ լաւ ու հարուստ քաղաք մ'է, մեծ վաճառականութիւն ունի պարսկական մետաքսի ու կաշմիրի:

Երեք ամիս վերջը, իպրահիմ—Խան պատերազմ հրատարակեց Մէլիք—Մաճլուէի դէմ, նոյն միջոցին՝ ես կը գտնուէի Գանձակի ամրոցը, ուր ստիպուեցաւ մտնել նաև քաղքին ժողովուրդն. ես մինչև վերջին վայրկեանը մնացի ամրոցին մէջ, չկրնալով դուրս ելլել: Դիւրութեամբ թոյլ կը տրուի ներս մտնել, բայց մէկու մը չեն թողուր դուրս ելլել: Օր մը, երբ Մէլիք—Մաճլուէի ջորիներն դուրս կ'ելլէին պաշար փնտռելու համար, ես պահուրտեցայ ջորիներու արունքներուն մէջ, և այս կերպով բռնի դուրս ելայ, առանց ո՛ւնէ վըտանգի:

Երբ դռնէն դուրս ելայ, հանդիպեցայ ինծի հայրենակից ու քաղաքակից երկու անձինքներու, որոնց հարցուցի, թէ կըր-

նամ առիթ մը գտնել մօրս քովը դառնալու: Անոնցմէ մէկը ինծի ըսաւ. «Այ՛, ես կը ճանչնամ բազմաթիւ անձինք, որոնք առաւօտեան ժամը երկուքին պիտի մեկնին դէպ ի Աբերխան, ուր թողուցեր էի խեղճ մայրս և երկու քոյրերս Սարիանէ ու Բէզգադէ»:

Այս երկու պարոններն ցրցուցին ինծի ճամբորդներուն գտնուած տունը, ուր իսկոյն գնացի, և անոնք ամենայն սիրով ընդունեցան զիս. վերջապէս ամէն բան կարգադրուած էր առաւօտեան ժամը երկուքին մեկնելու համար: Մինչև գիշերը, քաղքին մօտ գտնուող պարտիզի մը մէջ էի ես, ուտելու քիչ մը կանաչեղէն փրնտեռն համար, վասն զի քանի մը օր բան մը կերած չէի: Հեռուէն տեսայ ոչխարներու խումբ մը, և սկսայ մօտենալ քիչ մը կաթ կամ պանիր ուզելու համար, և երբ մօտեցայ հովուին՝ նա ըսաւ ինծի. «Ի՞նչ կ'ուզես. — Ի՞նչ պիտի ուզեմ. քիչ մը կաթ կամ պանիր, վասն զի շատ օրէ ի վեր բան մը կերած չեմ»:

Ձիս երկար գննելէն վերջը՝ նա հարցուց ինծի հայրենիքիս ու ծնողացս անունները. ես ալ ըսի իրեն. «ասոր վրայ նա իւր թեկերուն մէջ առնելով զիս սրտանց համբուրեց, ըսելով ինծի. «Ես քու հօրեղբայրդ եմ, տասնուհինգ տարի է որ թողուցեր եմ հայրենիքս»:

Այս վայրկենիս, ես երջանկութեան մէջ էի ինծի պաշտպան մը գտնելու համար: Վերջապէս իրմէն քիչ մը պաշար ուզեցի առաւօտեան ժամը երկուքին ընելիք ճամբորդութեան համար, որ ինծի տուաւ երկու խոշոր հաց և բաւական խորոված միս, զորս զտեղեցի պարկի մը մէջ, և ուզեցի երթալ գտնել ճանապարհորդակիցներու գտնուած տունը:

Հօրեղբայրս ինծի հարցուց, թէ կ'ուզեմ արդեօք իրեն քովը մնալ մինչև որ աւելի մեծնամ ու յետոյ երթամ մայրս գտնելու: Ես իրեն ըսի. «Ո՛չ, շնորհակալ եմ քեզ. ես հայրս ու եղբայրներս թողուցի միայն մայրս գտնելու նպատակաւ, ուստի կը տեսնես որ ես չեմ կրնար քովդ

1. Մարքո՝ ազգակցութեան համար՝ այն առնել կը զբոսնուէր Դուշիի ամրոցին մէջ. (Մանգո. ձեռագր.)

2. Հայաստան: (Մանգո. ձեռագր.)

մնալ: Ապահով եմ որ մայրս՝ մասնաւորապէս ինծի համար շատ մտատանջութեան մէջ պիտի ըլլայ, վասն զի իր որդւոցը միջէն ես ամենէն աւելի իրեն սիրելին էի: Վերջապէս շատ լաւ հասկեցաւ նա, որ ես չէի կրնար մնալ իրեն քովը, ուստի գրկախառն համբուրեց զիս, ես ալ տալով իրեն իմ վերջին բարեներս, շուտով գնացի ճամբորդներու որոշեալ ժամուն, գոհ սրտով և յուսով տեսնելու մայրս քանի մը օրէն:

Վերջապէս որոշուած ժամուն ճամբայ ելլելով՝ արեւագին Գանձակի մէծ լեռան վրայ էինք, և կը տեսնէինք լեռան ստորոտը իպրահիմ-Խանի՝ ամբողջ քանակը, որ կը քալէր Գանձակի վրայ: Տառ օր ոտքով քալելէն վերջը՝ հասանք Ապերխան, մեր քաղաքը, ուր թողուցեր էի մայրս և երկու քոյրերս, բայց ոչ ոք զրտայ տունը:

Դեռ աւելի տրամեցայ, բայց գտայ տակաւին քաղքին մէջ մնացած գեղացի մը, վասն զի ամէն ինչ քանդուած էր և տուներն ամբողջովին կործանած: Գեղացին ըսաւ ինծի. «Մայրդ և երկու քոյրերդ ասկէ երկու ամիս առաջ գնացին Շուշիի ամրոցը»:

Օրն զրեթէ միջեք էր. որոշեցի մեր տունը պակելի, որ բոլորովին աւերուած էր զօրաց քանակէն. չկրցայ նոյն իսկ քիչ մը յարդ գտնել վրան պատկելու: Երկրորդ առաւօտը կանուխ մեկնեցայ ճանապարհորդակիցներս թողով ջաղաքը իւրենց խեղճուկ տան մէջ, որ ալ բան չէր արժեր, ինչպէս նաև միւս մնացած տուներն:

Մեր քաղքին և Շուշիին մէջ տեղ՝ կայ գետակ մը, որուն ծանծաղատէն ես շատ անգամ անցած էի անվտանգ, բայց շատ ջուր կար այսօր մէջը. միայնակ մտնեցայ գետին՝ որ քիչ մը խոշոր երեցաւ ինծի, բայց ես սաստիկ փափագ մը ունէի մայրս

և քոյրերս տեսնելու, որոնք կ'արիացնէին զիս յանդգնօրէն այս գետակէն անցնելու:

Իսկոյն մտայ ջուրը, որուն հոսանքն յափշտակելով զիս տարաւ զարկաւ խոշոր քարի մը՝ զոր ժամ մը հաստատուն բռնեցի առանց զգայութիւնս կորսնցնելու: Սետոյ, վրայ հասնելով ձիաւոր ճամբորդ մը, ազնուութիւն ունեցաւ կեանքս ազատելու, և զիս գետին միւս եզերքը անցնեցու. անգամ մ'ալ երջանիկ զգացի ինքզինքս:

Երեկոյեան ժամը վեցին հասայ Շուշի, Հայոց թաղը, ուր գտայ մօրս ծանօթ շատ անձինք, որոնք սիրով ընդունեցան զիս, ըսելով ինծի. «Մայրդ ամենուն կ'ըսէր, թէ որդիս զիս երբէք չի թողուր, շուտ թէ ուշ կու գայ զիս կը գտնէ. կը ճանչնամ ես անոր ազնիւ սիրտը և վրաս ունեցած սէրը»: Վերջապէս տարին զիս մօրս քովը, որ զիս տեսնելով ժամու մը չափ գէշ զգաց, և բառ մ'անգամ չկրցաւ ըսել ինծի:

Այլ վերջապէս ինքն իրեն գալով, երբ տեսաւ զիս՝ սեղմեց սրտին վրայ, և քոյրերուս հետ միասին արցունք թափելով՝ ուժգին փայփայեց զիս, ըսելով ինծի. «Այո, ես ապահով էի որ դու բնաւ պիտի չի թողուիր զիս, թէ և դու շատ պզտիկ էիր, հեռու աւելից և հօդ իշխանութեան ներքեւ, որ թողուց զիս թերեւս ցմիշտ»:

Անկէ վերջը, ես մօրս հետ միասին բոլորովին հաստատուեցայ Շուշիի ամրոցին մէջ, և սկսայ ուժովաւ ու մեծնալ: Կ'ուզէի տուն մը ծառայութեան մտնել, քիչ մը զբաւ շահելու և մօրս և քոյրերուս ապրուստը հոգալու համար, բայց իմ խեղճ ու գորովագութ մայրս չուզեց այս բանս, ըսելով ինծի, թէ «Դեռ աւելի կ'ուզեմ բոլոր ունեցածներս ծախել ըս կեանքդ պահելու համար, քան թէ զքեզ ուրիշ ծառայութեան մէջ տեսնել»:

Վերջապէս տունը մնացի, ուր առաւօտէն մինչև իրիկուն կ'ընդունէի մօրս գորովալից փայփայանքը:

Միւս մը վերջը, խաղաղութիւնը տիրեց

1. Իպրահիմ-Խան, կուսակալ Շուշիի (պատերազմընդ մէջ Հայաստանի և Պարսից). Մանք. ձեռագր.:

2. Եօթը տարեկան. (Մանք. ձեռագր.)

էր, ամէն ինչ հանդարտ էր, ուստի ուզեցի թողուլ Շուշիի ամրոցը և երթալ մեր Ապերիան քաղաքը։ Մայրս հաւանութիւն տուաւ. և ես կառք մը բերել տուի, որուն վրայ բեռնաւորեցինք բոլոր ունեցածնիս, և առաւօտը ճամբայ ելլելով՝ իրիկուան վեցին հասանք հոն։ Տուններնիս բոլորովին քանդուած էր, ինչպէս որ արդէն ես տեսեր էի զայն Գանձակէն դառնալու աւտենս, բայց որչափ որ կրնայինք նորոգել տունից զայն։

Գոթախտաբար, քանի մ'օր վերջը փոքրիկ քոյրս Քէզգաղէ ծանր հիւանդացաւ, այնպէս որ ութ օրուան մէջ դժբախտութիւն ունեցանք զինքը կորսնցնելու, որ սաստիկ տրտմութիւն պատճառեց մեզ։ Այս քոյրս վրաստանի ամենէն գեղեցիկ աղջիկներէն մին էր։

Տարիէ մ'ի վեր բնաւ լուր չէինք առած հօրմէս, և այս բանս շատ տրտմութիւն կը պատճառէր մօրս՝ որ երկար աւտենէ զրկուած էր իւր ամուսնէն և երկու որդիներէն։

Փիչ ատենէն մայրիկս թուղթ մ'ընդունեցաւ հօրմէս խազախցի՝ վաճառականի մը ձեռքով։ Խեղճ մայրս ամենաերջանիկ կը համարէր ինք զինքը՝ իւր ամուսնոյն և որդւոցը վրայօք տեղեկութիւն մը առած ըլլալուն համար։ Հայրս՝ իւր նամակին մէջ կ'ըսէր, թէ վաճառատուն մը բացած է խազախի մէջ, ուր կը հրաւիրէր նաև ըզմեզ, իրեն հետ միասին ապրելու համար։ Մայրս ուզեց քաջարձակապէս երթալ գտնել իւր ամուսինը և որդիքը։ Ես իրեն ըսի. «Մայրիկ, եթէ կ'ուզես ինծի մտիկ ընել, մի՛ ընել այս երկայն ճամբորդութիւնը. եթէ հայրս բարի դիտաւորութիւն ունենար զքեզ երջանիկ ընելու, այնչափ երկար աւտեն զքեզ առանց նամակի չէր թողուր. նոյն իսկ ես կը կարծեմ որ, եթէ այս ճամբորդութիւնն ընենք, ասիկայ մեր վերջին դժբախտութիւնն պիտ' ըլլայ, վասն զի

ճամբաներն ապահով չեն ճամբորդներուն համար, և թաթարներն շատ անգամ կը ձերբակալեն ճամբորդները, և այս ինծի շատ անհանգստութիւն կու տայ։ Մայրիկս չուզեց ինծի մտիկ ընել, ըսելով թէ՝ «Ես այս ճամբորդութիւնը հօրդ համար չեմ ընել, եթէ կ'ուզես, այլ որդեցս համար, որոնք իրեն հետ են այնչափ երկար ժամանակէ ի վեր»։

Վերջապէս ստիպուեցայ տեղի տալ, և երթալ մօրս ու քրոջս հետ միասին։ Ճամբանիս Գանձակի վրայէն էր, և որովհետեւ ճամբան ծանօթ էր ինծի, ծախեցինք մեծ մաս մը մեր ստացուածքէն, և ես առաջնորդեցի մօրս ու քրոջս մինչև Գանձակ։

Երկու օր երթալէն վերջը, մայրս սաստիկ յոգնեցաւ ճամբորդութենէն, ուստի առի զինքը և քոյրս և տարի քաղքի շուկային մեծ հրապարակին վրայ։

Քաղաքը ինծի շատ ծանօթ ըլլալով, մօրմէս դրամ առի ու գնացի ըիջ մը ուստիկ ըսն գնելու, և մայրիկս անհամբեր կը սպասէր իմ դարձիս. բայց դժբախտաբար, այս վայրկենիս ցմիշտ կորսնցուցի իմ մայրիկս ու քոյրս, վասն զի ես արդէն գէշ նախազգացում մը ունեցեր էի մեկնելու ատեննիս մեր դժբախտ քաղքէն, զոր այնքան կը սիրէինք, և ուր հանգիստ էինք։ Շուկայէն մօրս քով վերադառնալու պահուս, որ ժամէ մը ինծի կը սպասէր, հանդիպեցայ մարդու մը՝ որ մօտեւ նալով ըսաւ ինծի. «Ժամ մը փնտռելէս վերջը, ահա գտայ զքեզ Ռուստամ. մայրդ իմ տունն է և քեզի կը սպասէ»։ Գոթախտաբար սուտ էր ըսածը. բայց ես միամտաբար գնացի այս անծանօթ մարդու ետեւէն։ Երբ անոր տունը հասանք՝ ես չի տեսնելով հոն մայրս, սկսայ դժբախտի մը պէս լալ, ինչպէս որ էի ալ։ Տանուտէն ինծի ըսաւ, թէ «Բնաւ մի՛ վախեր, մայրդ քրոջը հետ միասին դուրս ելած է, ես կ'երթամ զիրենք փնտռելու»։

Մինչդեռ ես գաւթին մէջ տնկուած ծառերու ստուերին տակ նստած կը սպասէի մօրս, որ միշտ իմ երջանկութիւնս

1. Երեսուն փարսան հեռու Գանձակէն, ընդ մէջ Տփլիսի և Կովկասու։ (Մառք. ձեռագր.)

էր, նոյն պահուն տունը մտաւ երիտա-
սարդ՝ մը՝ բան մը զրուցելու համար եր-
կու տիկիններուն, որոնք նստեր էին իմ
քովս։ Այս երիտասարդն երկար ինծի նա-
յեւէն վերջը, հարցուց, թէ հայերէն կը
խօսիմ, որուն պատասխանեցի, թէ այո՛, և
նոյն իսկ ես ալ հայ եմ՝. այն ատեն
մի և նոյն լեզուով ըսաւ ինծի նա. «Ձա-
նա՛ ինքզինքդ ազատել ասկից, վասն զի
զքեզ հոս բերած են ծախելու և ցմիշտ
անյայտացնելու համար։ Գուցէ դու ալ
ես պիտի չի տեսնես ճու մայրդ և քոյրդ»։
Կարծեցի որ մուրճի հարուած մը կ'իջնէ
խեղճ զլխուս վրայ. և ահա մեկնեցաւ զը-
նաց այդ երիտասարդն, և ես մնացի այն
երկու չար կնիկներուն հետ։ չէի գիտեր
ինչպէս ազատել ինքզինքս այդ տնէն .
վայրկեան մը վերջը՝ մօտերէն հասաւ ու-
րիշ կին մ'ալ։ Ասոնք սկսան իրարու հետ
վիճաբանել իրենց լեզուով, զոր ես շատ
լաւ կը հասկընայի և իրենց պէս կը խօ-
սէի։ Այս բարեբախտ վայրկենէս օգտուե-
լով՝ առի կարեաց բանալին, անոնք ալ
կարծեցիմ, թէ ստուգել պէտք ունիմ կա-
րեաց սենեկին քով դուռ մը կար՝ որ կը
նայէր գաւթի մը վրայ, բայց այս գաւթին
անշատաւած էր երկու ոտք խորութեամբ
առուակով մը։ Վերջապէս, երբ պզտիկ
գաւթին դրան քով հասայ՝ անկէ դուրս
ելայ և շուտով դուռը զոցեցի վրայէս, յե-
տոյ անցայ առուակէն և այսպէս ապա-
հովցայ վտանգէն ու ազատեցայ այդ ա-
ւազակներու ձեռքէն։

Իսկոյն գնացի այն տեղը, ուր թողու-
ցեր էի մայրս և քոյրս, բայց դժբախ-
տաբար ոչ ոք գտայ. քովէս ամէն անց-
նողներուն հարցուցի, բայց ոչ ոք ուշա-
դուրսին կը դարձնէր իմ դժբախտ վի-
ճակիս վրայը։

Սակայն, կամուրջի մը վրայէն անցնե-
լու պահուս՝ հանդիպեցայ հօրս հին բա-
րեկամներէն մէկուն, զոր ես ալ լաւ կը
ճաննայի, և պատմեցի իրեն ճամբան քո-
լոր կրածներս. նա ինծի ըսաւ. «Մի՛ վա-
խեր, ես կը գտնեմ ճու մայրդ, ու պատ-
ժել կու տամ զքեզ բռնող մարդը»։ Յե-

տոյ, զիս շուկան տարաւ, ուր կորսնցու-
ցեր էի մայրս. և մէկիկ մէկիկ ցուցնե-
լով ինծի անցնող դարձողները՝ բոլորո-
վին ցած ձայնով կը հարցնէր ինծի «Ախի-
կայ է»։ Ես կ'ըսէի իրեն՝ Ո՛չ, անիկայ
չէ, անիկայ չէ. եթէ կ'ուզես, ես զքեզ
կը տանիմ մօրս քով, անիկայ ասկից շատ
հեռու չէ»։ Բայց նա կը պատասխանէր
ինծի. «Ո՛չ, հարկաւոր չէ. ես կը գտնեմ
զինքը»։ Յետոյ զիս տարաւ մեծ տուն մը,
և ըսաւ ինծի. «Կեցիր դու հոս, կ'երթամ
մայրդ փնտռելու»։ Այլ ևս չի հարցուցի
ես, բայց աւագակն չէր դառնար. և ես ա-
ռաւօտէն մինչև իրիկուն կու լայի։ Երկ-
րորդ օրը, տանտիկինն ըսաւ ինծի. «Ձքեզ
հոս բերող մարդն ալ ևս չի դառնար հոս,
յոյզ մի՛ դնեք անոր վրայ»։ Ես ալ ըսի
իրեն. «Ուրեմն այն ատեն ես կ'երթամ ա-
նոր քովը, գիտեմ տունը»։ այս լսելով՝
տիկինն իսկոյն զոցել տուաւ մեծ դուռը,
որպէս զի չի կարենամ դուրս ելլել։

Ահաւասիկ նորէն մատնեցայ անմը-
խիթար վիճակի մը։ Ձիս միխթարելու հա-
մար, տիկինն ինծի ըսաւ, թէ «Ես որդի
չունիմ, դիտաւորութիւնս է զքեզ ինծի
որդեգրել»։ Ես շարունակ կու լայի առանց
հաւանելու անոր առաջարկութեան. իմա-
ցայ որ զիս այս տունը բերող բարբա-
րոսն զիս վաճառեր էր երկրորդ անգամ։
Առաջին անգամ չի յաջողեցաւ, վասն զի
ազատեցի ինք զինքս, ինչպէս քիչ յառաջ
նշանակեցի։ Ինծի կ'երևնար որ մայրս
գիտէր իմ այս մեծ տունը գտնուիլս, վասն
զի շատ անգամ քորջս հետ միասին եկեր
էր տան դուռը զիս հարցնելու՝, բայց
միշտ արդիւրէն էին իրեն ներս մտնել, ը-
սելով՝ թէ «Տունը սղաց չկան», և նա ետ
դարձեր էր միշտ հեղեղի պէս արցունք
թափելով։

Տեսնելով որ ալ ևս ինծի հնարք չը-
կայ այս տնէն դուրս ելլելու, ստիպուե-

1. Յամանկատար։ (Մանք. ձեռագր.)

2. Ժամ մը բացակայ գտնուի էի։ (Մանք. ձեռագր.)

3. Այս մանրամասնութիւնը կ'առնուս քրիմէն,
(Մանք. ձեռագր.)

ցայ հաւանիլ տանտիկնոջ որդեգրուելու, միտքս դնելով որ այս կերպով կրնամ աւելի դիւրաւ ազատիլ և դառնալ հայրենիքս, Գուցէ պիտի կարենայի գտնել մայրս այն վաճառականներուն ձեռքով՝ որոնք կը ճամբորդեն քաղքէ քաղքաւ. ուստի տանտիկնոջ ըսի, թէ «Ես յօժարակամ կ'ուզեմ ըսու հոգեզաւակդ ըլլալ, պայմանաւ որ գտնես իմ մայրս. և երկուքնիս միասին երթանք զինքը փնտոելու քաղքին մէջ»։ Նա ըսաւ ինծի. «Այո՛, բնաւ մի վախեր, ես վրաս կ'առնուիմ այդ բանը»։

Վերջապէս սկսաւ ահա արարողութիւնն. երկուրն սովորութեան համեմատ, նա հագուեցուց ինծի շապիկ մը, և ողջագութելով զիս, ըսաւ ինծի. «Ահաւասիկ այլ ևս դու իմ զաւակս ես, և ես ըսու երջանկութիւնդ պիտի ըլլամ»։

Այսու հանդերձ, ես ամենեկին վստահութիւն չունէի անոր վրան, և կ'ըսէի ինքնս. «Ահաւասիկ երրորդ անգամ մ'ալ վաճառուեցայ», և սիւսլ չէր կարծիքս։

Գրեթէ երկու ամիս մնացի այս տիկնոջ ըստ՝։ Նա տուաւ ինծի գեղեցիկ զգեստներ, լաւ անկողին և փառաւոր կերակուր, բայց ես բնաւ չէի վստահիր բոլոր իւր այս լաւ ուշադրութեանց վրայ։ Շատ անգամ ինդրեցի իրմէն որ հրաման տայ ինծի մինչև դրան ծայրը երթալ, բայց նա կ'ըսէր ինծի. «Ո՛չ. ո՛չ. վաղը մէկտեղ կ'ելլենք», և միշտ մի և նոյն բանն էր։ Վերջապէս անկարելի եղաւ ինծի ասոր ձեռքէն ազատիլ։ Բոլոր այս միջոցին, այցելութեան կու գային օրուան մէջ իմ մայրաքրիս, բայց նա մէկու մը չէր ցուցներ զիս, երբ կը լսէր դրան զարնուիլը՝ զիս կը փակէր փոքրիկ սենեակ մը, և երբեմն ինքն ալ ինծի հետ միասին կը փախուէր։ Ես կ'ըսէի իրեն. «Բայց ի՞նչու համար կը ծածկուինք, մենք չարագործներ չենք»։ Իսկ նա կ'ըսէր, «Ո՛չ ոչ, անոր համար չէ, այլ չեմ ախորժիր տունս

շատ բազմութիւն ընդունիլ, այլ կ'ուզեմ զաւակիս հետ մնալ»։ միայն դերձակ մը ցրցուց ինծի՝ որ զգեստներ չափեց ինձ։ Փառնի մ'օր վերջը, տանուաւնքն ըսաւ ինծի, թէ «Քիչ օրէն ճամբորդութիւն մը պիտի ընեմ դէպ ի կասպից ծովուն կողմերը, դու ալ հետս պիտի գաս»։ Որուն հաւանեցայ ես, մտածելով որ կրնամ ճամբան ինք զինքս ազատել, բայց զօրախտաբար չի կրցայ փափագս յաջողցնել։

Օր մը կանուխ, կէս գիշերին, ծառան սենեակ զաւով՝ ըսաւ ինծի, թէ պէտք է որ հագուիմ, վասն զի դէպ ի կասպից ծովը պիտի երթանք։ Կէս ժամ մը անըտ, գնացի մայրաքրիս սենեակը՝ վերջին ողջոյններս տալու իրեն. որ ըսաւ ինծի. «Մի վախեր բնաւ, տասնուհինգ օրէն նորէն կը դառնաս հոս էրկանս հետ»։

Ես կը նայէի որ՝ տնէն դուրս ելելով մէկ մը ազատեմ ինք զինքս, և ուրիշ բան չէի մտածել. Պզտիկ դուռ մը բացուելով՝ մտանք քակի մը մէջ, ուր առաջին տեսածս եղաւ երեսուն հատ թամբուած ուսանձուած ձիեր, յետոյ բացուեցաւ ուրիշ դուռ մ'ալ տեսակ մը ծիամարդաբանի, ուր կային վաթսուոն փոքրիկ տղայք, բոլորն ալ մաքուր հագուած. զորս տեսնելով՝ ըսի ինքն իրենս «Ահաւասիկ չորրորդ անգամ մ'ալ կը վաճառուիմ ես»։ Վերջապէս, զմեզ երկերկու հեծցուցին իւրաքանչիւր ձիուն վրայ, և ապա մեկնեցանք մեր սահմանուած տեղը քանի մը զինուած մարդկանց ուղեկցութեամբ։

Երկու օր վերջը, հանդիպեցանք ահա զին խմբի մը թաթարներու, որոնք ձերբակալեցին զմեզ իրենց հետ տանելու համար։

Չինուած մարդիկ բոլորն ալ կուուեցան կէս ժամու չափ, և անձնատուր եղան այն պայմանաւ որ բոլոր Հայերն պիտի յանձնուին թաթարներուն ձեռքը, իսկ վրացիներն պիտի մնան իմ աղտեղի ու աւազակ հայրաքրիս ձեռք, որ շատ զոհ չէր մնացած իւր լաւագոյն փոքրիկ տղաքներէն տասնուհինգը կորսնցնելուն վրայ. ես ալ իրեն հետ մնացի իրրե վրացի։

1. Խաբերայ հայրաքրիս ինծի նկարագրել տուաւ մօրս արտաքին երևոյթը։ (Մեծօր. ձեռագր.)

Երեք օրէն հասանք Կովկաս լեռան ստորոտը գտնուող մեծ քաղաք մը՝ Էյս քիչ մը ատեն մնացի, իսկ բոլոր միւսներն վաճառուեցան քիչ ժամանակի մէջ:

Քանի մը օր վերջը, ասէքն կորսնցուցի իմ խոզարարոյ մարդս, որ զիս այս քաղաքը առած բերած էր: Ինծի կ'երևնար որ նա զիս դարձեալ վաճառած էր այս հինգերորդ անգամ մ'ալ:

Էյս լաւ մարդու մը քովն էի, որ շատ աղէկ կը վարուէր հետս, և ինծի շատ ազատութիւն տուեր էր, այնպէս որ ամէն օր բոլորովին միայնակ կը շրջագայէի: Շատ փափագ ունէի ազատելու, բայց չէի կրնար՝ վասն զի պէտք էի անցնիլ ահա՛ զին կուր գետը, բայց ճանապարհածախսի համար գործածելու դրամ չունէի:

Ուստի երեք ամիս մնացի հոն ձմեռ աւտեն, միշտ ողբալով հեռու մնալս իմ գուրվագութ մօրմէս, որ իմ երջանկութիւնս էր:

Լաւ գիտէի որ եղած տեղս երկար պիտի չի մնամ, վասն զի զիս գնող մարդն մեծ վաճառական մ'ըլլալով մետաքսի, երբեմն երբեմն ճամբորդութիւն կ'ընէր դէպ ի Ղրիս: Սը մը ինծի համար գնել տուաւ մուշտակապատ կօշիկներ, և տաքուկ մաշկեան մը, որպէս զի իրեն հետ ճամբորդեմ:

Շատ զօռաբուրեամբ կտրեցինք անշանք Կովկասու նշանաւոր լեռը. չափազանց ցուրտ կ'ընէր, տէրս իրեն հետ բերած էր երկու վերմակ, որոնք աղէկ ծառայեցին մեզ. ասիկայ զմեզ ծածկելու համար էջը, այլ ձեան մեծ քանակութիւնը և քալելու համար վերմակին վրայ. երբ մէկուն վրայ կը քալէինք՝ ուրիշ մը կը դնէինք առջևնիս, որպէս զի չի կորսուինք ձեան մէջ և աւելի դժուրութիւն ունենանք մագլելով լեռներուն վրայ ելլելու:

Այս գէշ անցքերէն վերջը, դեռ երկու օր քալեցինք Կովկաս լեռան մայրաքաղաքը հասնելու համար, որ կը կոչուի Լեզկիստան:

Այս նահանգիս կառավարիչ իշխանն կը կոչուի Հերակլիոս. երկիրն թէ և շատ

լեռնոս՝ բայց լաւ է. և Գանձակի պէս հոս ալ մեծ վաճառականութիւն կայ մետաքսի և կաշմիրի:

Շատ փառաւոր և խոշոր ոչխարներ ունի, որոնք մէկը ութսուն լիտրէն աւելի կը կշռէ, կան նոյնպէս գեղեցիկ ձիեր: Թաթարներն ու Մնափայի թուրքերն այս երկրէն կը ստանան իրենց գեղեցիկ ձիերը:

Իմ վաճառական տէրս կ'ուզէր ըստ կառելոյն շուտով երթալ Թաթարիստան, բայց վրաս հիւանդութիւն մը գալով՝ ստիպուեցաւ յետաձգել ճամբորդութիւնը մինչև որ առողջանամ, բայց հիւանդութիւնս գրեթէ երկու ամիս տեւեց, և շատ տանջեց զիս: Անգամ մը միայն որ շրջագայութեան ելեր էի լեռներու վրայ, տուն դառնալու ատենս սաստիկ մսեր էի, ուստի մօտեցայ կրակին, և ծալապատիկ նստայ գետինը ուրիշներուն պէս. կրակին վրայ կը գտնուէր խոշոր կաթնայ մը լեցուն հոացած ջրով: Մէկը խառնեց կրակը, և ահա կաթնան գլխի վայր դարձաւ երկու սրունքներու վրայ:

Գործախտի մը պէս տանջուեցայ ես, սրունքներս տակաւի պէս ուռեր էին, բայց ամսէ մը բոլորովին բժշկուելով անցաւ այս պատահարս:

Վերջապէս մեկնեցանք Թաթարիստանի Աղեքսանդրիա քաղաքը, ուր հասանք երեք օրէն: Քանի մը օր վերջը հրաման խնդրեցի վաճառական տիրոջմէս որ երթամ քիչ մը շրջագայիմ, որ և տուաւ ինձ:

Դռնէն դուրս ելլելու պահուս հանդիպեցայ ինծի տարեկից տասնութեան տալուս փոքրիկ օրիորդի մը, որ նաև ինծի հայրենակից ու քաղաքակից էր, և ինձ մէն երկու ամիս առաջ բռնուեր էր Թաթարներէն:

Ահա փութացի ես տեղեկութիւն տալ ա-

1. Ի ձիարար (Gitarra) Կարօ. ձեռագրիկ:

2. Լեզկիստան կամ երկիր Լեզկա, Թաթարական ժողովուրդ արեւելեան Կովկասու, շատ տարածուած ճաղատան մէջ:

նոր իւր ծնողաց վրայօք: Նա ըսաւ ինծի. «Հոս է Մարիամ քոյրդ, եթէ կ'ուզես, կը տանիմ զքեզ իւր տիրով տունը»: Ես ասկէ լաւ բան չէի ուզեր, երթալ հոն ու վշտակցիլ իրեն հետ: Վերջապէս տարաւ զիս մինչև անոր տան դուռը. ներս մտայ քոյրս հարցնելու. և ահա տեսնելով նա զիս՝ իսկոյն պլլուեցաւ վիզս, և ինծմէն ասելի արիասիրտ գտնուեցաւ, վասն զի ես այնպէս կու լայի՝ որ չէի կրնար խօսք մ'անգամ ըսել իրեն, և տեղեկութիւն առնուլ խեղճ մօրս վրայօք, զոր թողուցեր էի Գանձակ:

Նա ըստ կարելւոյն մխիթարեց զիս, ըսելով ինծի, թէ մայրիկն գերի ընկած է վաճառական հայու մը քով, որ գնեց զինքը՝ ազատութիւն տալով իրեն, թէ երբոր ուզէ կրնայ երթալ իւր երկիրը, բայց մայրիկն մինակ ըլլալով՝ չկրցաւ ճամբորդել, և կ'ապրի այն տան մէջ իբրեւ բաւականութիւն մը, մինչև որ հաղորդակցու թիւններն ազատ ըլլան, որպէս զի կարենայ վերադառնալ հայրենիքը:

Սաստիկ ուրախացայ ես լսելով որ մայրս հեռու չէր ինծմէն, վասն զի Աղեքսանդրիայէն մինչև Քրզիսար¹, քսան փարսապի հեռաւորութիւն վայր: Հրաման ուղեցի վաճառական տիրոջմէն, որպէս զի երթամ տեսնմ մայրս. բայց չուզեց նա:

Յետոյ ետէ ինչո՞ք որպէս զի գնին զիս իմ հայրենակից վաճառականներն և քովերին պահեն, մինչև որ մենք գրենք հօրս, որպէս զի գայ առնէ զմեզ. բայց դժբախտաբար ոչ ոք ուզեց մեզի այս ծառայութիւնն ընել, ըսելով, թէ «Շատ սուղ զքեզ կ'ուզեն ծախել, ապա թէ ոչ կը գնէինք»:

Շատ տրտմեցայ վերջին անգամ մ'ալ համրուել չկարենալուս համար խեղճ մայրս, վասն զի քանի մը օրէն մեկնեցայ ես դէպ ի Պոլիս փողբիկ տղայոց վաճառականի մը հետ՝ որ է. Պոլսէն Քրզիսար

եկած էր, որ և գնեց զիս՝ այս վեցերորդ անգամ ըլլալով հայրենիքս թողլէս ի վեր: Շատ աղաչեցի նոր վաճառական տիրոջս որ քոյրս ալ գնէ և ինծի հետ մէկտեղ կ. Պոլիս տանի, որպէս զի քաշած վտերնիս իրարու պատմելով մխիթարուինք, բայց չուզեց նա: Վերջապէս, ես բոլորովին տրտած՝ առաւօտէն մինչև իրիկունս կու լայի: Խեղճ քոյրս գորովագին փայփայելով զիս, ըսաւ ինծի. «Տուր ինծի քիչ մը քու մագերէդ. ես զայն ղրկել կու տամ մեր ազնիւ մօրը», (զինքը բոլորովին ապահովելու համար՝ որ ես ողջ եմ): Տասնուհինգ օր գուրգուրանքի մէջ էի. քոյրս առաւ մկրատը և կտրեց մագերէս մաս մը, արցունքի հեղեղներ թափելով գլուս վրայ, և ըսաւ ինծի. Սիրելի Ռուստամ, ուր որ ալ երթաս, անհոգութիւն մի՛ ընէր ինծի գրելու, կը տեսնես որ մենք ուրիշ մխիթարութիւն չունինք բաց ի զքեզ սիրելէն և քու վրադ մտածելէն զիշեր ու ցորեկ: Եթէ հայրիկը գայ, մենք զինքը Պոլիս կը ղրկենք զքեզ փնտռելու, և յետոյ առաւ նա Պոլիս բնակող վաճառական տիրոջս հասցէն՝ որպէս զի հօրս տայ, նոյնպէս խոստացաւ ես գրելու ինծի. բայց այն ժամանակէն ի վեր ծնողքէս ոչ նա մակ ընդունած եմ և ոչ ո՞ք է տեղեկութիւն իրեն մասին:

Ես չէի գիտեր, թէ երբ պիտի մեկնինք Քրզիսարէն. խեղճ քոյրս ալ բնաւ չէր գիտեր, բայց ահա քանի մ'օրէն ծովով մեկ. նեցանք Անափա, որ թուրքիոյ առաջին ծովային նաւահանգիստ և սահմանագլուխն է:

Երեք օր ճամբորդելէն վերջը, թուրքիոյ սահմանագլուխը և Միկելէլիան անցնելով՝ հասանք Անափա քաղքէն կէս փարսապի հեռու մեծ լեռան մը վրայ:

Առաջին անգամ Սև Ծովը տեսնելով՝ սկսայ սաստիկ լալ, ըսելով. «Ահա ես կը կտրեմ կ'անցնիմ այս մեծ ծովը, ցմիշտ կը զրկուիմ իմ դժբախտ ընտանիքէս ու հայրենիքէս»:

Նաւահանգստին մէջ տեսայ նաւերը՝ որ մեզի կը սպասէին. վերջապէս իրիկունս

1. Պաղք Գիւրգուսի (Հարաւային Ռուսաստան), 55 հազարամետր հեռու կապից ծովէն:

2. 1,800 Քրանք, (Մարտ, ձեռագր.)

դէմ հասանք քաղաքը, և երկրորդ օրը նաւով ճամբայ ելանք դէպ ի Պոլիս: Երկու օր ճամբորդելէն վերջը, հասանք Տարտանէլի անցքը՝ ուր քանի մը օր սպասելէն վերջ՝ նորէն ճամբանիս առաջ տարինք դէպ ի Պոլիս:

Բնակութիւննիս հաստատեցինք Սուրբ — Սոփիայի մօտերը, որ աշխարհիս ամենէն մեծ ու հարուստ մայր եկեղեցիներէն է:

Այս մայր եկեղեցին շինած են Հայերն, բայց յետոյ թուրքերն իրենց ձեռքը անցուցած են:

Վեց ամիս ֆեստի Պոլիս, ուր Եգիպտոսէն եկած էր Սալա—Պէյի վաճառական մը զիս գնելու համար: Այս վերջին ու եօթնհարորդ անգամն է որ վաճառուեցայ՝ իմ դժբախտութենէն ի վեր:

Քանի մը օրէն զիս մտուցին վաճառականի նաւ մը, որ կը գտնուէր Տարտանէլի նեղուցը, և ահա մեկնեցանք դէպ ի Աղեքսանդրիա, առաջին ծովային նաւահանգիստ Եգիպտոսի:

Ութ օր ճամբորդելէն վերջ՝ հասանք Աղեքսանդրիա. ուր երկու օր թողուցին ըզմեզ հանգչելու համար, և յետոյ դրին զմեզ գայլոց կողուած նաւակներուն մէջ՝ Աղեքսանդրիայէն Գահիրէ երթալու համար, ուր կը գտնուէր Սալա—Պէյն:

Անցանք վտանգաւոր անցքէ մը, ուր Նեղոս կը խառնուի Սև ծովուն հետ (այսպէս), ուր երկու գետերն կը բաղխին իւրաքու ղէմ և խոշոր ալիքներն վեր կ'ելլեն տուներու բարձրութեամբ, բայց վերջնապէս անցանք անվտանգ:

Զգայ այնքան գեղեցիկ ճամբորդութիւն մը ինչպէս Աղեքսանդրիայէն դէպ ի Գահիրէ: Նեղոսի բովանդակ երկայնութեան վրայ կը գտնուին շաքարի եղէգներ, արմաւենիներ և նոնէնիներ:

Նոյն օրը հասանք Րաշիդ, Գահիրէի կէս ճամբան:

Երկրորդ օրը, մեզի զրկեցին թամբուած փառաւոր արար ձիեր, որպէս զի առնեն զմեզ Գահիրէ տանին:

Մենք տանուեցինք՝ երիտասարդներ էինք, ընտրուած Սալա—Պէյին համար. ա-

մէնքնիս ալ ձի հեծանք և իրիկուան դէմ հասանք Պոլաք, որ կէս փարսախ հեռու է Գահիրէէն, ուր ճաշեցինք, և իրիկուան ժամը տանուեցինք եկան զմեզ քաղաքը՝ տանելու Երկրորդ օրը, ներկայացանք Պէյին՝ որ շատ սիրով ընդունեցաւ զմեզ, և ինծի շատ հարգումներ ըրաւ վրացերէն լեզուով, զոր ես ըիչ մը կը խօսէի, շատ պզտիկուց հայրենիքէս ելլելուս պատճառաւ: Հարցուց ինծի, թէ ո՞ր քաղաքը ծնած եմ, և թէ Տփլիսացի եմ. ես ալ իրեն՝ այո՛ պատասխանեցի, նոյնպէս ըսի իրեն հօրս անունը, զոր շատ լաւ կը ճանչնար, վասն զի ինքն ալ վրացի էր. շատ անգամ ճամբորդեր էր ի Հայաստան:

Իբրեւ լաւ Մամլուքներ նախամեծար կը համարուէին վրացիներն ու Մինկերէններն, բայց չեմ գիտեր, թէ ինչո՞ւ համար, վասն զի Հայերն դեռ աւելի քաջ են միւս ազգերէն: Այս ժամանակ ես տասնուհինգ տարուան էի:

Յետոյ Պէյն ինծի ըսաւ թէ՝ Գնա՛ հանգչելու. քեզի զգեստներ պիտի շինուին, լաւ ձի մը պիտի տրուի, և ես մասնաւոր խընամը պիտի ունենամ ըստ վրադ իբրեւ իմ հայրենակցիս, և քեզի տեղեկութիւններ պիտի տամ ըստ ծնողացդ մասին ոչ, ջեմ գիտեր, թէ ստո՞յգ էր այս թէ ոչ, վասն զի՝ ըյրբս թաթարիստանի Քըզլեար քաղաքը թողլէս ի վեր բնաւ տեղեկուութիւն չեմ առած անոնց վրայօք: Թողուցի Պէյը, որպէս զի երթամ ինծի համար որոշուած սենեակը. և մինչ սրահի մը միջէն կ'անցնէի՝ հանդիպեցայ բազմաթիւ ծեր ու երիտասարդ Մամլուքներու, որոնց միջէն ճանչցայ ինծի տարեկից տանուահինգ տարուան երիտասարդ մը, որ ինծի հայրենակից ու ընկեր եղած էր, և ինծմէն երկու տարի առաջ անյայտացած:

Անոր անյայտանալէն վերջը՝ մայրն ու հայրը ամէն օր կու լային զինքը. ես դիտ-

1. Արզիւան քառասորեայ: (Մանօր ժեռագր.)

2. Փաղկացիք չէյան դեռ յիշեպտոս (Մանօր ժեռագր.)

մամբ իրեն մօտենալով՝ հարցուցի, թէ կը ճանչնայ զիս. նա պատասխանեց, ո՛չ. ըսի իրեն. «Բայց ըու անուշդ Մանկասար է, դու ծնած ես յԱպերխան: Ի՛նչ պէս, դու զիս չես ճանչնար: Ես ըու ընկերդ էի, ես կը կոչուիմ Ռուստամ»: Նա ըսաւ ինծի. «Սէր, այո՛. և իսկոյն պըլլուեցաւ վիզս, և այսպէս վերանորոգեցինք նախկին բարեկամութիւնիս, և ես տեղեկութիւն տուի իրեն իւր ծնողաց վրայօք: Շատ ուրախացայ ինծի ընկեր մը գըտնելուս համար, և ահա սկսանք պատմել իրարու վշտերնիս, քիչ մը սփոփուելու համար:

Հասնելէս քից օր վերջը, սենեակս եւ կաւ վարսավիրայ մը Սալա-Պէյի գնդակաւորով միասին՝ երկրին սովորութեան համատու. զիս թլփատելու համար, որուն պատճառն ալ բացատրեց ինծի՝ ըսելով, թէ Սալա-Պէյին հրամանով է այս, և թէ լաւ Մամուլը ըլլալու համար պէտք է որ թլփատուի: Եւ ահա, հակառակ իմ կամքիս, սկսաւ արարողութիւն: Տաս օրէն բոլորովին առողջացայ, և քանի մը օր վերջը՝ ստացայ Գահիրէ հասնելու ատենս ինծի խոստացուած ձին:

Երկու ամիս ուրիշ ծառայութիւն չըրի, բայց միայն վարժիլ ձէ հեծնալու և նիզակ նետելու, և անմիջապէս վերջը ճամբորդութիւն մը ըրի Մամուլընեուն հետ Եգիպտոսի գաւառին մէջ:

Ասկից վերջը երկու տարի Գահիրէ ֆիսցի առանց ճամբորդութիւն ընելու:

Ամբողջ Եգիպտոս կը կառավարուէր քսանուչորս Պէյերէ. Մուրատ-Պէյ առաջինն էր, իպարահիմ երկրորդն: Քսանուչորս Պէյերն՝ իւրաքանչիւրը իւր կարգին, ճամբորդութիւն մը կ'ընէր զէպ ի Մեքքէ, ըստ սովորութեան կ'ըսէին:

Սալա-Պէյի կարգն եկած ըլլալով՝ իրեն հետ ես ալ ճամբորդեցի Մեքքէ, և տեսայ հոն Մեհմէտի գերեզմանը՝:

Մեքքէէն դառնալու ատեննիս՝ երբ դեռ երկու փարսախ հեռու էինք Գահիրէ հասնելու, Սալա-Պէյ լսեց՝ որ Գաղղիացիք Գահիրէ մտեր են: Մուրատ-Պէյ մեծ պա-

տերազմ մը տուեր է ի Կիզա², և դժբախտաբար յաղթուեր է: Մամուլընեուն մեծ մասն խեղդուեր է, և հազարն իրենց ձիերով լողալով անցեր են:

Ասոր վրայ Սալա-Պէյ որոշեց դառնալ ի Սէն-ժան տ'Ալքը ճէզգար-Փաշային քով, վասն զի ինքն բաւական ոյժ չունէր պատերազմելու՝:

Ճէզգար-Փաշա նեղուեր էր կռիւ մը բացած չըլլալուն վրայ Գաղղիացոց դէմ՝ երկիրը թողլէն առաջ:

Երբ քաղաքը հասանք, Սալա-Պէյ այցելութիւն մը տուաւ ճէզգար-Փաշային:

Ճէզգար-Փաշա իւր դահլիճը ընդունեցաւ Սալա-Պէյը, և հրամայեց խահուէ բերել, որուն մէջ թոյն խառնել տալով հրամցուց զայն մեր դժբախտ Պէյին. խահուէն խմելէն կէս ժամ վերջը՝ մեռած էր նա: Ամէնքնիս ալ ցաւեցանք այս կորուստեան վրայ. Ճէզգար-Փաշա ուզեց զմեզ իւր քովը պահել, բայց մեզմէ ոչ ոք ուզեց մնալ: Ոմանք ազատեցան գնացին իրենց երկիրը, ոմանք Մեքքէ, և ես ծառայիս հետ գնացի Գահիրէ, ուր շատ ծանօթներ ունէի, և բանէ մը չէի վախեր: Սէն-ժան տ'Ալքը քաղաքը թողլէս վերջը՝ հանեցի վրայէս Մամուլըի զգեստս, և հազուեցայ ծառայիս զգեստներէն մէկը, նոյնպէս ստիպուեցայ ծախել ձիս և զենքերս, ծառայիս ալ դրամ տուի՝ որպէս զի երբ Գահիրէ հասնինք՝ մէկու մը բան չըսէ, որ և խօսք տուաւ միշտ ինծի ծառայելու և մէկու մը բան չըսելու. և այսպէս շատ հանգիստ էի ես: Վերջապէս իւրաքանչիւրնիս մէկ մէկ էջ գնելով՝ գնացինք մինչև Գահիրէ, այսպէս շատ դիւրութեամբ մտանք քաղաքը, զեղացիի ըզգեստներ հազած ըլլալնուս պատճառաւ:

1. Ճամբորդութիւն տեց երկու ամիս. Հինգ հարիւր Մամուլ կային իրենց կիներով միասին ուղտերու վրայ: (Մաճօր. ձեռագր.)

2. Gizeh. Բոքրեբու պատերազմ: (Մաճօր. ձեռագր.)

3. Վասն զի Գաղղիացիք պաշարիւր էին Գահիրէն, նա իրեն հետ ունէր ութ հարիւր Մամուլ: (Մաճօր. ձեռագր.)

Ամէն օր քաղըին մէջ կը տեսնէի բազմաթիւ գաղղիացի զօրքեր, խոշոր ընչացքներով գեղեցիկ ծերունի նոնակաւորներ¹, որոնք պահպանութիւն կ'ընէին քաղըին, և վիշապագուններ² որ կը պաշարէին Պուլախը, որ քաղըէն մէկ փարսախ հետու հը գտնուէր:

Գրեթէ ամիս մը մնացի քաղըին մէջ՝ առանց տուն մը բնակելու. կը վախէի որ ճանչցուիմ ու բանտ դրուիմ իբրեւ կալանաւոր. փողոցին մէջ կը պառկէի ու կ'ուտէի ծառայիս հետ, որ բնաւ չի զատուեցաւ ինծմէն:

Միտելուս պատճառաւ՝ ըովս քիչ դրամ մնացեր էր. լսեցի որ Շէյխ-Էլ-Պէքրին՝ ազդեցիկ մէկն է քաղաքական և կրօնական գործոց մէջ: Ես լաւ կը ճանչնայի զինքը Սալա-Պէյի թովը գտնուած ժամանակս. ուզեցի իրեն ներկայանալ ինծի գործ կամ պաշտօն մը խնդրելու համար, բայց դժնապանք կամ ծառան գիտ ներս չէր ընդունիր ըսելով, թէ Շէյխ-Էլ-Պէքրին չի տեսնուիր, և նոյն իսկ ունկրնալով ինքն ինքի տար գեղացւոց. վերջապէս բռնադատուեցայ անունս տալու, և ժամանակաւ որուն իշխանութեան ներքեւ գտնուիլս իրեն յայտնելու:

Գործս յաջողցնելու այս ջանքերս գործ դնելէս վերջը, Շէյխն ինծի իմացուց որ երկրորդ օրը զիս պիտի ընդունի. ուստի նոյն օրը գնացի իրեն տունը, որ շատ սիրով ընդունեցաւ զիս, և ինծի ըսաւ. «Թօժարակամ կ'ընդունիմ զքեզ ծառայութեան մէջ, և ինծի հետ միասին ձի կը հեծնաս, բայց նախ պէտք եմ հարցնել Պոնափարտ սպարապետին»:

Այս միջոցին ես սաստիկ կը վախէի, որ չըլլայ թէ նա զիս Գաղղիացու ձեռքը յանձնէ, որոնց ապրելու եղանակը և կրօնը դեռ ևս ինծի անծանօթ էր: Սակայն ծառաս՝ որ ամէն օր

կը շրջէր բազմութեան մէջ՝ կ'ըսէր ինծի, թէ Գաղղիացիք լաւ մարդիկ են և կրօնքով ըրիստոնեայ: Ասոր վրայ սկսայ քիչ մը հանդարտիլ, վասն զի ես ալ իրենց պէս ըրիստոնեայ էի:

Վերջապէս Շէյխ-Էլ-Պէքրի զիս ընդունեցաւ իւր պալատը, և ըսաւ ինծի. «Կեցի՛ր հոս, մինչև որ հրաման առնուի սպալապետէն»:

Ես մնացի պալատին մէջ Շէյխին հինգ կանանց հետ միասին, որոնք ինծի հրամացուցին առատ շարժաթ և ֆէլթ³, այսինքն կարկանդակ և լիմոնշուր, բայց սիրտս սաստիկ վշտացած ըլլալով՝ ես բան մը չընդունեցայ: Այս կանանց մէջ մնացեր էի ես մարմնոյս վրայէն հագուած պարզ կապոյտ շապկով մը: Ստիպուեցայ լալ առննց ըով. բոլոր այս ազնիւ կանայք ալ կու լային իմ վիճակիս վրայ, ըստ կարեւորյն միտիմարելով զիս:

Նոյն օրը Շէյխ-Էլ-Պէքրի ձի հեծնալով գնաց սպարապետին թով, որ հրաման ընդունի զիս իւր թովը պահելու, նա ալ տուաւ հրաման, հարցնելով Շէյխ-Էլ-Պէքրին, թէ ունի՞մ ես արդեօք բաւական տարիք և թէ լաւ եմ: Շէյխն պատասխանեմ է, թէ «Այո՛, լաւ է, տասնութ հինգուկէս տարեկան, ատենօք եղած է Սալա-Պէյի ձեռքին տակ, որ սպաննուեցաւ ճէզգալ-Փաշայէնի Սէն-ժան տ'Ալբր: Գետոյ, սպարապետն ըսաւ Շէյխին.

«Եթէ Մուրատ Պէյ պատշաճ դատէ, ես անոր հրաման կու տամ բոլոր իւր Մամուլեքներուն հետ Գահրէէ՛ գալու:

Քանի մը ժամէն Շէյխ-Էլ-Պէքրին դառնալով՝ ըսաւ ինծի, թէ «Դու այլ ևս իմ ծառայութեան մէջ ես. սպարապետն հրաման տուաւ»:

Եւ իսկոյն զերձակ մը բերել տալով՝ ինծի Մամուլեքի զգեստներ չափել տուաւ, ինչպէս որ ունէի երբեմն:

Պալատին մէջ գտնուող բոլոր ազնիւ կանայքն սկսան ինծի հարցումներ ընել, և ողջագուրելով զիս ինծի իրենց ուրախակցութիւնները յայտնեցին պալատին մէջ ընդունուելուս համար, և ըսին, թէ ինչ բանի որ պէտք ունենամ ուզեմ իւր

1. Grenadiers.

2. Dragons.

3. Félère.

4. Իւր Մամուլեքներուն հետ մէկտեղ կը գտնուէր նա սնապատին մէջ (Մաօք. ձեռագր.)

բենցին, և ինծի նուիրեցին շատ մը ոսկեհիւս թաշկինակներ, և զրամ զնելու ոսկեհիւս գեղեցիկ քակ մը: Այս կանանց միջէն ինծի ամենէն աւելի գեղեցիկ երևցաւ Շէյխ-էլ-Պէքրի աղջիկն, տասնութէկ տարեկան:

Գրեթէ երեք ամիս մնացի այս տունը: Շէյխն՝ այս միջոցին քաղցէն հաւաքեր էր գրեթէ քսանուհինգ Մամուք, որոնք առանձնացած և փակուած էին տուներուն մէջ: Մէջերնին ամենէն տարեցն ու հինն ես ըլլալով՝ զիս իրենց վերակացու կարգեց, որպէս զի զիրենք վարժեցնեմ ձի հեծնալու:

Ինծի կ'երեւար որ պալատին մէջ տեսած կանայք, որոնք զիս սիրով ընդունեցան, ետեւ եղած էին համոզելու Շէյխ-էլ-Պէքրին, որպէս զի ինծի հետ կարգէ իւր տասնուերկու տարեկան աղջիկը, որուն հետ ծանօթացայ պալատին մէջ: Ամէն բան յարմարած ու կարգադրուած էր իմ ամուսնութեան համար, և նոյն իսկ Պոնափարտ սպարապետն տուած էր իւր հաւանութիւնը:

Թարգմ. Հ. Ե. Ա.

Շարունակելի

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

Ueberblick ueber die
Topographische und politische Geschichte
und Kurzer Abriss
der Kirchengeschichte Tauriens
Von Bischof Anton Zerr
Saratow, 1908

Աշխատութիւն մը՝ զոր հրատարակած է Խրիմի կաթողիկոսներուն անուանի եպիսկոպոսը, Անտոն Զէր, իւր հանգստեան ու հրաժեշտի օրերուն մէջ, իջարագոյն զիտապետը՝ ոչ միայն համութիւնն ունի պատկերելու այն բոլորը ինչ որ կը պատկանի Տաւրիական թերակղզին որ պատ-

մութեան ամենէն աւելի ալազան, ու յուզուած երկիրներէն մէկն է եղած, այլ նաեւ արուեստը զայն ներկայացնելու համակրելի ոճով մը, որ ընթերցումը հետաքրքրական կը դարձնէ: Սոյն զրքին գրաստականը թէև քիչ մը ուշ կու տանք մեր ընթերցողներուն, այլ նկատելով այն միշտ նոր ու միշտ ճոխ տեղեկութիւնները զորս հատորը կը բովանդակէ Հայոց մասին, միշտ շահեկան կը համարինք ասոր բովանդակութիւնը, մանաւանդ հայկական մասը ծանօթացնել մեր ընթերցողներուն:

Էջ 3-60 ընդհանրապէս կը խօսի այն տեղագրական և քաղաքական անցքերուն վրայ, որ ժամանակը բերած է թերակղզուոյն մէջ, ուր անընդատ արշաւանք մըն է այլևայլ ազգաց ու բարքերուն սկսեալ ամենէն քաղաքակիրթներէն մինչև ամենէն վայրենիները՝ որոնք յետոյ արդի Եւրոպայի նախնիներն են եղած: Յոյներ, կիմերացիներ, Սկիւթացիներ, Հռոմայեցիներ, Սլաւներ, Սարմատներ, Գոթացիներ, Հոններ, Քաղարներ, Փէլէնէկներ, Ռուսներ, Թաթարներ ու շենու վացիներ, դարձադարձի տիրած են հոն, փայլած, իրարու վրայ ինկած, կամ անցած գնացած են իրարմէ հալածուած:

Ազգաց այս հոսանքին մէջ, Հայերը կարևոր ու մնայուն տարր մը եղած են միշտ գեղեցիկ թերակղզին վրայ, թէ զարդիս և թէ մանաւանդ անցելոյն մէջ ուր իրենց թողած յիշատակները, կանգուն, կործանած կամ կործանական դեռ մեծ մասամբ կը ծածկեն թէոդոսիոյ և ամբողջ Հարաւային Խրիմու լեռներն ու հովիտները:

Խրիմու հայկական զաղթականութեան մասին հեղինակս կ'երեւի թէ ճշմարիտ տեղեկութիւններ ունեցեր է, քննուած ու ստոյգ աղբիւրներէ:

«Թէ երբ Հայեր Խրիմ եկած են, կը զրէ

1. Հայոց յիշատակներու մասին Խրիմու մէջ շահեկան են Հ. Ք. Քուշերեանի Ուղեւորութիւնները, ապ. Վենետիկ 1895: